

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ГОРОХІВСЬКИЙ Петро Іванович

УДК 372.893

**ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
УЧНІВ 7–9 КЛАСІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

13.00.02 – теорія і методика навчання історії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі методики викладання історії і суспільно-політичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

- Науковий керівник** кандидат історичних наук, професор
Ладиченко Тетяна В'ячеславівна,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри методики викладання історії і суспільно-політичних дисциплін.
- Офіційні опоненти:** доктор педагогічних наук, професор
Комаров Володимир Олексійович,
Криворізький педагогічний університет, завідувач кафедри історії України;
- кандидат педагогічних наук
Мацейків Тетяна Іванівна,
Інститут педагогіки АПН України, старший науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти.
- Провідна установа** Запорізький державний університет, Міністерство освіти і науки України, кафедра історії України, м. Запоріжжя.

Захист дисертації відбудеться “_20_”_травня_ 2005 р. о_14⁰⁰___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “_19_”_квітня_ 2005 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Стоян Т.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. З перетворенням України на самостійну державу освіта стала власною справою українського народу. Розбудова системи освіти, її докорінне реформування покликані стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні.

Процес розбудови української держави, її майбутнє залежить від того, якими будуть її громадяни – сьогоднішні учні, наскільки у них будуть сформовані активна життєва позиція, національна самосвідомість, моральність, готовність до творчої праці, незалежно від професії і роду занять, на благо рідної держави.

Сучасна школа є могутнім фактором виховання молоді, формування її життєвих компетентностей і орієнтирів, духовності, моральності, національної гідності і патріотизму.

Інтенсивне формування самосвідомості припадає на підлітковий вік. Основні її елементи, як і виховання в цілому, закладаються у 7–9 класах.

У реалізації завдання виховання національної самосвідомості в учнів загальноосвітніх шкіл одне із найважливіших місць належить історії України. Уроки історії мають давати учням необхідні приклади відваги і мужності наших предків, які самовіддано боролися за національну незалежність, виховувати почуття поваги до героїчного минулого нашої Батьківщини, почуття гордості за приналежність до українського народу, сприяти залученню учнівської молоді до розбудови своєї держави.

За час перебування України у складі СРСР ця проблема не ставилася взагалі. У середніх загальноосвітніх закладах був відсутній курс історії України. Крім того, історія несла ідеологічне навантаження, а її головним завданням було виховувати комуністичний світогляд.

У роки незалежності України вчені досліджують проблеми духовного відродження, розвитку національної освіти і виховання, окремі напрямки формування національної самосвідомості учнів.

У пропонованому дослідженні виходимо з теоретичних засад формування національної свідомості, закладених у дослідженнях українських вчених: М. Боришевського, Г. Ващенко, Д. Віконської, В. Даниленка, О. Кульчицької, Ю. Липи, В. Москальця, Ю. Римаренка, І. Сікорського, Б. Цимбалюка, Д. Чижевського, М. Шлемкевича, В. Яніва та ін., у яких знайшли відображення українська національна ідея, духовність, демократичні засади навчання та виховання.

Проблеми виховання національної свідомості висвітлені у працях багатьох педагогів кінця XIX – початку XX ст. – В. Пачовського, С. Русової, С. Сірополка, І. Ющишина; прогресивних діячів України – Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, І. Огієнка та ін., які вказували на важливість національного спрямування виховання молоді.

Нові умови функціонування українського суспільства після проголошення незалежності привернули до цієї проблеми увагу широкого кола філософів: М. Возняка, В. Жмира,

Ю. Римаренка, психологів – М. Боришевського, С. Максименка та ін., істориків – Б. Андрусишина, В. Борисенка, І. Дробота, В. Коцура, Л. Нагорної, І. Кресіної, педагогів – Т. Мацейків, В. Кузя, В. Костіва, В. Кравця, Н. Побірченко, Є. Приступи, Ю. Руденка, О. Сухомлинської, Б. Ступарика, Д. Тхоржевського, М. Шкіля та ін., на думку яких основою виховання національної самосвідомості є історико-культурна спадщина українського народу.

Проблеми етнопедагогіки і етнокультурного компонента шкільної історичної освіти досліджували Т. Мацейків, М. Стельмахович та ін.

Історію розвитку теорії і методики шкільної історичної освіти розглядали у своїх працях К. Баханов, А. Булда, В. Комаров, О. Пометун, Т. Самоплавська, Л. Пироженко, С. Терно.

Вивчення та аналіз психолого-педагогічної, філософської та історико-методичної літератури з досліджуваної проблеми переконують, що питання формування національної самосвідомості засобами історії ще не було предметом спеціального наукового дослідження. У сучасній методичній науці чітко не визначено, за допомогою яких засобів навчання повинен здійснюватися цей процес.

Практика викладання історії в школі засвідчує, що проблемі формування національної самосвідомості ще не приділялося належної уваги. Насамперед, вчителі не мають наукових рекомендацій з даної проблеми, що викликає певні труднощі у їхній практичній діяльності. Майже відсутні програми, методичні посібники, підручники, де була б актуалізована проблема виховання в учнів національної самосвідомості. Все це визначає актуальність дослідження, яке спрямоване на пошук і визначення шляхів та методичних засад формування національної самосвідомості учнів у процесі вивчення шкільних курсів історії у 7–9 класах.

Об'єктивна потреба спрямувати сучасну школу на вирішення цієї проблеми, актуальність її науково-методичного висвітлення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження „Формування національної самосвідомості учнів 7–9 класів на уроках історії України”.

Вибір учнів 7–9 класів зумовлювався тим, що вони є представниками свого етносу, носіями комплексу етнічних особливостей, рівень розвитку яких залежить від виховання. Учні цього віку уявляють себе особистістю, засвоюють цінності, норми і форми поведінки, характерні для дорослих. Їм властиве прагнення до самостійності, підвищення самооцінки, самовиховання, самовдосконалення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження входить до плану науково-дослідних робіт кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету (протокол № 10 від 10 квітня 2002 року) і схвалена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 3 від 30 березня 2004 р.).

Об'єкт дослідження – становлення громадянських рис особистості учнів у сучасній загальноосвітній школі.

Предмет дослідження – організація навчально-виховної діяльності на уроках історії України як засіб формування національної самосвідомості учнів 7–9 класів.

Мета дослідження полягає у визначенні, обґрунтуванні, експериментальній перевірці методики формування національної самосвідомості учнів на уроках історії України.

Загальна **гіпотеза дослідження** ґрунтується на передбаченні того, що формування національної самосвідомості буде результативним, якщо в повній мірі буде реалізована нова парадигма освітньої системи на формування творчої особистості, здатної до постійного самонавчання та саморозвитку; якщо методологічною основою відбору і структурування змісту шкільної історичної освіти буде україноцентричний підхід; на уроках історії цілеспрямовано будуть застосовані відповідні прийоми і методи, спрямовані на відновлення історичної пам'яті, відродження шанобливого ставлення до видатних історичних та культурних діячів, їх діяльності або надбань, виховання поваги до національних та державних символів.

Реалізація поставленої мети та доведення гіпотези дослідження передбачають розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати стан дослідження проблеми самосвідомості у працях українських та зарубіжних вчених;
- визначити місце шкільного курсу історії України у формуванні національної самосвідомості;
- виділити шляхи формування національної самосвідомості учнів на уроках історії;
- визначити критерії педагогічної оцінки рівнів сформованості національної самосвідомості учнів;
- розробити та апробувати методику формування національної самосвідомості учнів під час вивчення історії України у 7–9 класах; визначити рекомендації для авторів програм і підручників з історії України.

Методологічну основу дослідження становлять базові положення теорії пізнання; сучасні психолого-педагогічні теорії розвитку особистості; концептуальні положення щодо формування національної самосвідомості, сформульовані у працях Л. Виготського, І. Кона, В. Москальця, Л. Орбан, Ю. Римаренка, С. Рубінштейна та ін.; висновки досліджень щодо формування історичної свідомості, історичного мислення в учнів, викладені у працях І. Лернера, О. Удода та ін.; основні положення методології історії, сформульовані у працях А. Булди, Т. Ладиченко, В. Комарова, О. Пометун, С. Терна, Ф. Турченка та ін.; основні ідеї відродження національної системи освіти, визначені Конституцією України, Законом України “Про загальну середню освіту”, Державною національною програмою “Освіта” (“Україна XXI століття”), Концепцією національного виховання, Національною доктриною розвитку освіти в

XXI столітті, нормативними актами, що містять основні положення про зміст навчально-виховного процесу у середній загальноосвітній школі.

У процесі роботи над темою дисертації нами використовувалися такі **методи дослідження**:

Теоретичні методи (метод історичного та логічного підходу, метод системного підходу, аналізу, синтезу, порівняння, індукції та дедукції) дозволили з'ясувати та уточнити основні поняття дослідження; теоретичний аналіз наукової літератури, узагальнення педагогічного досвіду й педагогічної практики вчителів дали змогу визначити педагогічні умови, основні чинники і шляхи формування національної самосвідомості учнів.

Емпіричні методи (бесіди, анкетування, педагогічні спостереження та діагностування, аналіз письмових робіт учнів, констатуючий та формуючий експерименти, методи обробки та інтерпретації емпіричних даних) були спрямовані на визначення та обґрунтування експериментальної методичної системи та перевірку її результатів.

Експериментальна база та етапи дослідження. Експериментальна робота проводилася як особисто автором дослідження, так і вчителями шкіл м. Львова, Тернопільської та Черкаської областей протягом 2001–2004 р.р. Дослідженням було охоплено 36 вчителів та 458 учнів середніх загальноосвітніх закладів.

Дослідження було проведене у *декілька етапів*:

На першому етапі (2001–2002 н.р.) було визначено і конкретизовано об'єкт і предмет дослідження, розроблено гіпотезу дослідження, уточнено завдання та методи дослідження. Вивчено педагогічну та методичну літературу, розроблено тести і анкети для дослідження. На цьому етапі проводився констатуючий експеримент, який дозволив отримати вихідні дані загального рівня національної самосвідомості учнів. На основі аналізу результатів цього експерименту було визначено основні критерії рівнів сформованості національної самосвідомості учнів, розроблено програму дослідницько-експериментального навчання, сформовано та науково обґрунтовано шляхи і методичну систему виховання національної самосвідомості учнів на уроках історії України у 7–9 класах.

На другому етапі (2002–2004 н.р.) були виділені експериментальні (211 учнів) та контрольні (198 учнів) класи. Експериментальне навчання проходило з 2002 по 2004 роки. Учителі, які брали участь у експерименті, були забезпечені методичними розробками уроків, завданнями для контролю за рівнем сформованості національної самосвідомості учнів.

На третьому етапі (2004р.) проводився аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи, формулювалися висновки й узагальнення, здійснювалося технічне і літературне оформлення тексту дисертації.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у ньому вперше доведено провідну роль уроків історії України у формуванні національної самосвідомості учнів; по новому переосмислено і уточнено місце історичної свідомості у національній самосвідомості учнів;

обґрунтовано комплексний підхід до її формування; визначено критерії педагогічної оцінки рівнів сформованості національної самосвідомості учнів; з'ясовано шляхи і систему методів формування національної самосвідомості учнів на уроках історії України у 7–9 класах; обґрунтовано комплексний підхід до її формування.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що запропоновані шляхи і система методів формування національної самосвідомості учнів можуть застосовуватись у підручниках, методичних посібниках, педагогічній практиці вчителів.

Матеріали та висновки дослідження можуть бути використані у процесі підготовки майбутніх вчителів історії, зокрема при підготовці лекційних курсів з методики викладання історії та відповідних спецкурсів, у процесі перепідготовки вчителів.

Методичні рекомендації для вчителів історії (розробки уроків історії України у 7–9 класах) впроваджено у практику навчання у більшості загальноосвітніх шкіл України.

Достовірність та обґрунтованість результатів дослідження забезпечується методологічною і теоретичною обґрунтованістю його вихідних положень, системним підходом до вивчення об'єкта дослідження, адекватністю методів дослідження меті і завданням, поєднанням кількісного і якісного аналізу результатів дослідження та їх інтерпретацією, особистою участю дисертанта в апробації розроблених методичних матеріалів.

Наукова апробація та впровадження результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Актуальні питання методики викладання історії” (Бердянськ, 2002); на Міжнародній науково-практичній конференції „Україна – Росія: історія та сучасність” (Умань, 2002) та Всеукраїнській науково-практичній конференції „Теорія і практика підготовки вчителів історії та суспільних дисциплін: проблеми і перспективи” (Ніжин, 2004). Із технологіями формування національної самосвідомості на уроках історії України були ознайомлені вчителі Христинівського району Черкаської області, Козівського району Тернопільської області на пленарних засіданнях, науково-практичних семінарах, що тривали протягом 2001–2004 рр.

Результати дослідження успішно впроваджені у навчальний процес школи № 93 м. Львова (довідка № 59 від 10 березня 2004 р.), загальноосвітньої школи І–ІІ ступенів с. Козівка Козівського району Тернопільської області (довідка № 43 від 15 березня 2004 р.), школи-гімназії ім. В. Герети смт. Козова Тернопільської області (довідка № 57 від 27 березня 2004 р.), середньої спеціалізованої школи № 1 м. Христинівка Черкаської області (довідка № 50 від 15 березня 2004 р.), загальноосвітніх шкіл І–ІІІ ступенів с. Орадівка (довідка № 49 від 19 березня 2004 р.), с. Шукайвода (довідка № 47 від 21 березня 2004 р.), с. Верхнячка (довідка № 52 від 17 березня 2004 р.) Христинівського району Черкаської області.

Публікації. Результати дослідження опубліковані у дев'яти наукових та науково-методичних працях, з яких чотири статті у фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України; видано три навчальних посібники.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (13 сторінок, 179 найменувань), додатків (3 найменування). Загальний обсяг роботи становить 184 сторінки, з них 166 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір і актуальність теми дослідження; визначені його об'єкт, предмет, мета та завдання; сформульовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи; наведено дані про апробацію результатів дослідження, особистий внесок здобувача у їх отриманні.

У **першому розділі** – *“Національна самосвідомість як важлива передумова становлення особистісних рис громадянина України”* – визначено ключові поняття досліджуваної проблеми; з'ясовано науково-педагогічні, філософські та психологічні аспекти формування національної самосвідомості на основі аналізу історико-педагогічної, соціально-психологічної та філософської літератури; визначено роль історичної науки у формуванні національної самосвідомості.

Необхідність аналізу основних понять пропонованої дисертаційної роботи зумовлена, насамперед, складністю самої проблеми, що досліджується, наявністю різних підходів у тлумаченні понять “свідомість”, “самосвідомість”, “етнічна свідомість”, “свідомість нації”, “національна самосвідомість” у філософській, психологічній та педагогічній літературі.

Проблеми формування свідомості, її сутність, співвідношення свідомості і самосвідомості цікавили ще мислителів Стародавнього світу, періоду Середньовіччя, епохи Відродження.

Видатні вчені Європи XVII–XIX ст. Р. Декарт, Д. Локк, Ф. Гегель, Л. Фейєрбах досліджували проблеми походження самосвідомості. На їхню думку, вона може виникнути лише у процесі спілкування, виступаючи в різних формах і проходячи різні ступені свого розвитку.

Проблеми національної свідомості і самосвідомості розглядали у своїх працях філософи-марксистки XIX–XX ст., зокрема філософи радянського періоду (В. Іванов, О. Спіркін, В. Шинкарук та ін.). Найважливішими ознаками національної самосвідомості, і водночас чинниками її формування, вони вважали рідну мову, історію, традиції, культуру, релігію тощо.

На їхню думку, школа, особливо національна, покликана давати знання про минуле свого народу, сприяти засвоєнню надбань рідної культури, виховувати патріотичні переконання, почуття обов'язку і честі, волю, характер, готовність до праці для громадського добра.

Сучасні дослідження філософів Л. Дробижевої, В. Єгорова, В. Мандрагелі показують, що одним із найважливіших компонентів національної самосвідомості є уявлення про історичне

минуле народу. Етапи формування самосвідомості особистості, її компоненти у кожному віковому періоді розглядали дослідники Л. Фрідман та І. Кулагіна.

Проблеми формування свідомості розглядали у своїх працях відомі вчені-психологи: М. Антонєць, І. Бєх, Л. Божович, Л. Виготський, І. Кон, О. Кононко, В. Москалець та ін., які стверджували, що свідомість індивіда формується під впливом суспільної свідомості, а самосвідомість є одним із рівнів взаємодії індивіда з суспільством.

Учені – філософи, психологи і педагоги – вважають, що за своєю сутністю самосвідомість є вищим рівнем відображення дійсності і регуляції людської діяльності, на якому людина піднімається до усвідомлення своєї відмінності, своїх інтересів та цілей діяльності і свідомо регулює цю діяльність.

Надзвичайно важливим у вивченні національної самосвідомості є педагогічний аспект. Спираючись на загальнофілософські концепції і дослідження психології та соціології, педагогіка розглядає проблеми національної самосвідомості в основному з практичної точки зору, аналізуючи форми, методи і шляхи її формування у навчально-виховному процесі.

Проблема формування свідомості і самосвідомості особистості знаходила і знаходить своє відображення у працях майже всіх видатних педагогів. Зокрема Б. Грінченко, М. Костомаров, С. Томашівський та ін., вважали ідею формування національної самосвідомості головним завданням національного виховання.

Великий внесок у розробку проблеми формування національної самосвідомості на уроках історії України зробили видатні українські педагоги і культурно-освітні діячі: Г. Ващенко, А. Макаренко, С. Рудницький, С. Русова, В. Старосольський, В. Сухомлинський, В. Целевич.

Культурологічний підхід до національної самосвідомості здійснено у ряді наукових досліджень А. Бойка, М. Боришевського, В. Жмира, В. Мартинюка, Т. Мацейків, Ю. Римаренка, Б. Ступарика, Д. Тхоржевського та ін.. Вони вважають, що історико-культурна спадщина українського народу є основою формування національної самосвідомості. Шлях до гармонійного існування людства вони пов'язують з розвитком і усвідомленням національних культур.

Проблемі виховання національної самосвідомості у процесі вивчення окремих предметів і в ході позакласної праці присвячені дисертаційні дослідження Г. Гуменюк, Г. Кловак, У. Нетаврової, Л. Паламарчук, В. Чернобай. Зокрема, вони розробляли методiku формування національної самосвідомості учнів на уроках географії, трудового навчання, української літератури, а також засобами туристсько-краєзнавчої роботи.

На основі аналізу наукової літератури встановлено, що педагогічними умовами формування національної самосвідомості є:

- націоналізація школи, тобто наближення її до потреб та інтересів народу;
- національне виховання, яке передбачає формування національної свідомості підростаючого покоління;

- підготовка і виховання національно свідомих учителів;
- спрямованість роботи вчителів на формування в учнів на кожному етапі навчання завершеного світосприймання;
- визначення майбутнього національного ідеалу і прагнення до його досягнення;
- знання мови, історії, мистецтва, кращих традицій і звичаїв народу;
- виховання любові до Батьківщини, почуття обов'язку перед нею, високої відповідальності;
- виховання власної гідності, волі, характеру, працездатності, готовності до праці не заради матеріальних інтересів і честолюбства, а найбільше для громадського добра, готовності до участі у продовженні культурно-історичних традицій свого народу.

Ми розглядаємо національну самосвідомість як усвідомлення особою приналежності до своєї нації, що проявляється у вивченні свого народу, його матеріальної і духовної культури, в оволодінні національними і загальнолюдськими цінностями, перетворенні цих знань у переконання, в особистісні орієнтири, спрямуванні своєї діяльності на благо народу, на розбудову української держави.

Національна самосвідомість включає: знання і уявлення про свою націю, про її історичне минуле і сучасне, знання про матеріальну і духовну культуру, знання рідної мови, усвідомлення того становища, яке займає культура народу у світовому історичному процесі. Таким чином, у структурі національної самосвідомості центральне місце займає історичний компонент.

Вчені-історики й педагоги досліджують не лише інформаційний, суто науковий аспект історії, але й педагогічний, виховний, особливо вплив вітчизняної історії на формування свідомості підростаючого покоління.

Роль історії у процесі формування національної самосвідомості учнів досліджували О. Вишневський, Н. Григор'єв, М. Грушевський, О. Дорошкевич, Л. Калініна, П. Клименко, Л. Ломако, І. Лернер, О. Удод та ін. На їхню думку, однією з головних цілей навчання історії є формування історичної свідомості, яка відіграє вирішальну роль у соціалізації молодого покоління, його залучення до вирішення головних проблем суспільного розвитку, виховання активної життєвої позиції.

На шкільному курсі історії України лежить відповідальність за формування історичної пам'яті, що є основою історичної свідомості і однією з найважливіших складових національної самосвідомості.

Виділяють три рівні національної самосвідомості: 1) позаосвітній (побутовий), пов'язаний з індивідуальним досвідом і соціальним оточенням кожної особи; 2) освітній, зумовлений формуванням певної системи поглядів на минуле, яке відбувається у навчальному закладі; 3) науковий, що ґрунтується на теоретичному осмисленні історичного процесу. На кожному рівні історична освіта базується на визначеному колі історичних знань.

У курсі історії України у 7–9 класах закладено великий виховний потенціал. Зокрема, знання основного змісту історичного процесу, що характеризується значним динамізмом і драматичністю, засвоєння спадщини матеріальної і духовної культури українського народу, історичне осмислення уроків минулого сприяє формуванню *раціонально-логічного компонента* національної самосвідомості учнів; вивчення сторінок героїчної боротьби українського народу проти іноземних завойовників за незалежність і власну державу сприяє вихованню почуття патріотизму, гордості за свій народ і його видатних історичних осіб, любові до рідної землі, України, і є основою *емоційно-спонукального компонента* національної самосвідомості; цілеспрямована робота вчителів історії з виховання в учнів готовності до праці і захисту своєї країни, вироблення в них вміння використовувати набуті знання на практиці, бережливого ставлення до пам'яток матеріальної і духовної культури, здатності до самоаналізу і самооцінки сприяє формуванню *потенційно-діяльнісного компонента* національної самосвідомості учнів.

Головним завданням національного виховання на сучасному етапі є формування громадянина України, готового до розбудови української держави. Громадянські риси особистості включають в себе національну самосвідомість, високу духовність, моральність, художньо-естетичну, правову, трудову культуру, активну життєву позицію.

Отже, формуючи національну самосвідомість учнів, досягаючи високих рівнів її сформованості засобами шкільних курсу історії України, враховуючи вікові особливості учнів 7–9 класів, які є найбільш сензитивними для формування національної самосвідомості, можна формувати життєві орієнтири та компетентності, ефективно виховувати громадянські риси особистості.

Виховання історією є важливим фактором стабільності, єдності суспільства, національної консолідації, утвердження національної державності.

До найважливіших завдань формування національної самосвідомості учнів слід віднести:

- глибоке і свідоме засвоєння знань, які дають українознавчі дисципліни, і в першу чергу, історія України;
- опанування національних і загальнолюдських цінностей;
- формування позитивної самооцінки учнів, переконаності в тому, що людина – унікальна, неповторна особистість;
- досягнення національної самоідентифікації кожним учнем, усвідомлення приналежності його до українського народу;
- виховання любові до України, рідної землі, малої батьківщини, народу; толерантного ставлення до всіх народів, що проживають на території нашої країни;
- формування готовності до повсякденної роботи задля процвітання країни, зміцнення української держави та готовності до її захисту.

Таким чином, у результаті вивчення філософської, психолого-педагогічної, історичної, політологічної та історико-методичної літератури встановлено, що проблемі формування

самосвідомості людей у всі часи надавали великого значення; з'ясовано, що національну самосвідомість покликані виховувати всі навчальні дисципліни в усіх типах загальноосвітніх шкіл, серед яких важливу роль повинен відігравати шкільний курс історії України.

У другому розділі – „*Формування національної самосвідомості школярів у навчально-виховному процесі*” – визначаються шляхи формування національної самосвідомості учнів у процесі вивчення історії України, способи реалізації проблеми, аналізуються результати дослідницько-експериментальної роботи.

На нашу думку, формування національної самосвідомості учнів на уроках історії України необхідно здійснювати через вивчення:

- історії виникнення української національної ідеї, ознайомлення зі спробами її реалізації;
- історії розвитку української культури, історії рідного краю, історії складання української національної і державної символіки.
- історії національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність, за відновлення української державності;
- життя і діяльності історичних діячів, в першу чергу борців за незалежність України;
- історії української державності, її етнічної території; зовнішньополітичної діяльності державних утворень на території України.

Для виявлення рівня сформованості національної самосвідомості учнів нами було вивчено рівень їхніх знань з історії України. До уваги бралися повнота, точність, усвідомлення, глибина знань, вміння застосовувати їх у повсякденному житті.

Науково-дослідницька робота була спрямована на перевірку робочої гіпотези, висунутої на початку дослідження. Вона мала на меті визначити рівні сформованості національної самосвідомості учнів 7–9 класів, розробити методику їх виявлення та оцінки.

Методика реалізації науково-дослідницького експерименту передбачала три етапи дослідження.

Перший етап – *констатуючий експеримент першого порядку* – був спрямований на визначення рівня смислових атитюдів (ставлення) національної самосвідомості учнів та рівня їх життєвої позиції.

Другий етап – *власне формуючий експеримент* – реалізовувався за допомогою спеціально побудованої нами експериментальної моделі розвиваючих та формуючих впливів на формування рівня національної самосвідомості учнів 7–9 класів загальноосвітніх шкіл. У дослідженні брала участь основна група учнів, задіяних у експерименті.

Третій етап – *констатуючий експеримент другого порядку*. На даному етапі нами було проведено контрольне дослідження, в якому брали участь обидві групи учасників (основна та контрольна). Метою цього дослідження було зняття емпіричних показників рівнів сформованості національної самосвідомості учнів.

Одним із важливих завдань організації і проведення констатуючого експерименту була розробка методики виявлення та оцінки рівнів сформованості національної самосвідомості учнів.

Розглядаючи формування національної самосвідомості як організований цілеспрямований процес у ході вивчення історії України, нами було взято за основу такі головні компоненти поняття “національна самосвідомість”: *раціонально-логічний* або *пізнавальний*, *емоційно-спонукальний* або *почуттєвий*, *потенційно-діяльнісний* або *поведінковий*. Виходячи із зазначеного, нами визначено критерії педагогічної оцінки рівнів її сформованості.

У ході експериментальної роботи особливий акцент ставився на вихованні національної гордості, духовності, на формуванні в учнів високої громадянськості, любові до рідного краю, поваги до борців за незалежність України, до людей праці, на навчанні учнів методології самостійного здобуття знань; виробленні вміння використовувати набуті знання на практиці, на наданні методичної допомоги вчителям історії.

У нашому дослідженні важливими стали визначення змісту навчального матеріалу, вибір ефективних методів та прийомів навчання і виховання, розробка методики одержання інформації про засвоєння учнями навчального матеріалу, а також формування у них національної самосвідомості.

Гіпотеза про те, що уроки історії України є ефективним засобом формування національної самосвідомості учнів, зумовила вибір методів дослідження. Вона дозволила встановити причинний зв'язок між підходом, що перевірявся, та його результатами, тобто рівнем знань і вмінь учнів, розвитком їх здібностей, духовності, моральності, свідомості, самовизначеності.

Учителі, які брали участь у експерименті, спрямовували уроки на особистість учнів, враховуючи рівень їхньої діяльності, їхні пізнавальні можливості, інтереси, здібності; формували мотиви і потреби навчання. Варіативність і гнучкість структури уроку давали вчителям змогу реалізовувати диференціацію навчання, єдність його форм і змісту. Запропоновані нами методичні рекомендації спонукали вчителів під час експериментальних уроків зосереджуватися на найістотнішому у навчальному матеріалі, орієнтуватися на кінцевий результат, співвідносити його із завданнями нашого експерименту.

Під час експерименту раціонально поєднувалися колективні, фронтальні, індивідуальні форми навчання, використовувалися різні типи уроків.

Така організація навчально-виховного процесу дала змогу досягти високих результатів у формуванні національної самосвідомості учнів.

Отримані результати підтверджують значущість створюваних умов цілеспрямованого використання комплексу формуючих завдань в урочній та позаурочній роботі з учнями 7–9 класів загальноосвітніх шкіл. Вони сприяють поглибленню знань та розширенню змісту понятійного матеріалу, *пізнавального та почуттєвого компонентів* національної самосвідомості учнів. Порівняння динаміки розвитку *основних компонентів* національної

самосвідомості у цілісному процесі формування громадянських рис особистості учнів підтвердило, що за період дослідницько-експериментальної роботи збільшилась кількість учнів з проявами щирої любові до Батьківщини, своєї нації, гордості за свій край, небайдужості та відповідальності за майбутнє України. Так, в основних групах (експериментальних класах) динаміка росту рівнів сформованості національної самосвідомості учнів змінилася в позитивну диспозицію до закінчення формуючого експерименту: кількість учнів з високим рівнем зросла на 24,1 %; в той час з середнім зменшилася на 0,3 %; низьким – на 23,8 %. У контрольних групах (контрольних класах) відбулися такі зміни: кількість учнів з високим рівнем зросла на 5,8 %; середнім – на 3,6 %; в той час з низьким зменшилася на 9,4 %.

Таким чином, проведена дослідницько-експериментальна робота забезпечила зростання рівня сформованості національної самосвідомості учнів 7–9 класів від низького до більш високого. Про це свідчать дані, наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка рівнів сформованості національної самосвідомості учнів

Група (клас)	Рівні сформованості національної самосвідомості учнів					
	Початок експериментальної роботи			Кінець експериментальної роботи		
	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Експериментальні (основні)	15,1 %	52 %	32,9 %	39,2 %	51,7 %	9,1 %
Контрольні	15 %	50,7 %	34,3 %	20,8 %	54,3 %	24,9 %

Отже, результати дослідження підтвердили гіпотезу про те, що формування національної самосвідомості буде результативним, якщо зміст навчання спрямувати на відновлення історичної пам'яті на основі вивчення історії українського народу та його культури, відродження шанобливого ставлення до видатних історичних та культурних діячів, їх діяльності або надбань, виховання поваги до національних і державних символів.

Проведене дисертаційне дослідження дає підстави для таких **висновків**:

– З'ясовано, що у філософській та психолого-педагогічній літературі немає комплексного та розгорнутого дослідження проблеми формування національної самосвідомості засобами історії, відсутня цілісна методика роботи з цієї проблеми на уроках історії України у 7–9 класах.

– Шкільний курс історії України у 7–9 класах визначений нами важливим засобом формування історичної свідомості, складовими якої є: сукупність історичних знань і уявлень; засвоєння методології історичного та соціального пізнання взагалі; історичне осмислення

сучасних соціальних явищ; емоційно-ціннісне ставлення до історії своєї країни, до минулого інших народів згідно зі світоглядом, соціальними ідеалами суспільства. Метою шкільної історичної освіти є перетворення історичної свідомості у національну самосвідомість кожного учня.

– Виділено шляхи формування національної самосвідомості учнів на уроках історії України. Ними є: вивчення історії української державності, національно-визвольної боротьби українського народу і найкращих її представників за незалежність, вивчення історії рідного краю, української культури, національної і державної символіки; виховання любові до України, рідної землі, народу, самоповаги і поваги до інших народів; оволодіння учнями методикою історичного пізнання; цілеспрямована діяльність вчителів історії.

– На основі аналізу педагогічної літератури та передового педагогічного досвіду визначено критерії педагогічної оцінки рівнів сформованості національної самосвідомості учнів.

Високий рівень характеризується:

- чіткою самоідентифікацією з українським народом, гордістю за приналежність до нього, розумінням потреб народу;
- знанням і усвідомленням української національної ідеї, її становлення, розвитку, спрямованості у майбутнє;
- знанням постатей борців за незалежність України, вмінням давати оцінку їх діяльності, готовністю брати з них приклад;
- великою повагою до національних і державних символів, знанням історії їх становлення і використання;
- дбайливим ставленням до культурно-історичних надбань свого народу, толерантним ставленням до представників інших націй та народів, повагою до їх культури;
- здатністю емоційно переживати успіхи і невдачі свого народу, вмінням реалізувати своє почуття любові до рідного краю, країни, готовністю працювати на благо Батьківщини.

Для учнів із **середнім** рівнем сформованості національної самосвідомості характерне те, що вони:

- ототожнюють себе з українським народом, але здатні до конформізму;
- індиферентно ставляться до національної і державної символіки;
- проявляють відповідальність за культурно-історичну спадщину свого народу;
- не завжди готові підпорядковувати особисті інтереси інтересам народу, держави;
- не сприймають насильства, несправедливості, але не виявляють бажання і готовності до захисту своєї Батьківщини.

Низький рівень сформованості національної самосвідомості учнів характеризується:

- відсутністю інтересу до національно-культурних надбань українського народу;
- байдужістю і відсутністю пошани до національних і державних символів;

– небажанням і неготовністю у майбутньому до праці на благо своєї Батьківщини, до примноження її національно-культурних багатств, до захисту народу і держави від будь-яких посягань;

– нездатністю емоційно переживати історичні колізії боротьби українського народу за незалежність;

Аналіз результатів констатуючого експерименту показав, що учні сприймають навчальний матеріал відсторонено, не завжди вміють проектувати теоретичні знання з історії України у практичну площину. Учителі не завжди повністю використовують потенційні можливості уроків історії. Кращі результати виявились там, де педагоги бачать цю проблему і докладають певних зусиль для її реалізації.

Разом з тим результати констатуючого експерименту показали, що більшість учнів ще не мала глибоких національних переконань, чіткої життєвої позиції. Це свідчило про необхідність подальшого дослідження вже на етапі формуючого експерименту.

Під час його проведення ставилася мета:

– перевірити вплив уроків історії на ефективність формування національної самосвідомості;

– довести велике значення уроків історії України для вирішення цієї проблеми;

– визначити умови підвищення ефективності формування національної самосвідомості на уроках історії України у 7–9 класах.

Експериментальна робота проводилася за такими етапами:

– визначення мети і завдань експериментального дослідження;

– розробка напрямків формування національної самосвідомості та методичного забезпечення цього процесу;

– визначення експериментальних та контрольних класів;

– забезпечення вчителів методичними розробками;

– складання завдань для контролю за рівнем сформованості національної самосвідомості учнів;

– аналіз одержаних результатів, формулювання висновків.

5. За допомогою педагогічного експерименту доведено, що методика вивчення історії України у 7–9 класах носить універсальний характер і має значний потенціал. Кількісні і якісні показники, виявлені у ході формуючого експерименту, свідчать про ефективність змісту, форм і методів, використаних у роботі.

Здійснене дослідження підтвердило основні положення сформульованої гіпотези обраної наукової проблеми і поставлених завдань.

Запропонована методика є ефективним засобом формування національної самосвідомості учнів загальноосвітніх шкіл.

Результати дослідження дали можливість розробити такі рекомендації для авторів програм і підручників з історії України:

- 1) у навчальних програмах з історії України необхідно збільшити кількість годин на вивчення історії рідного краю, історії культури українського народу та інших етносів, які проживають на території України; розширити коло визначних історичних постатей, які відігравали важливу роль у боротьбі за незалежність, сприяли розвитку матеріальної і духовної культури країни;
- 2) у навчальний зміст підручників і посібників необхідно включити документи і матеріали, що висвітлюють основні проблеми історії українського та інших етносів, які проживають на території України; розробити дидактичні матеріали, за допомогою яких можна більш ефективно формувати національну самосвідомість учнів;
- 3) у методичні посібники для вчителів історії внести доповнення щодо методики формування національної самосвідомості учнів у навчальному курсі історії України;
- 4) у вищих педагогічних навчальних закладах забезпечувати підготовку національно свідомих вчителів, спрямованих на формування в учнів життєвих компетентностей і орієнтирів, виховання національної самосвідомості та інших особистісних рис громадянина української держави.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують питання ролі позакласних та позашкільних заходів з історії, підготовки вчителів історії у вищих навчальних закладах з метою формування національної самосвідомості учнів.

Основні положення дисертаційного дослідження висвітлено

в таких публікаціях:

1. *Горохівський П.І.* Трипільська культура: Посібник для вчителів історії України // Рідна школа. – 1996. – № 7. – С. 31–50.
2. *Горохівський П.І.* Найдавніша історія України: Посібник для вчителів // Рідна школа. – 1999. – № 3. – С. 27–54.
3. *Горохівський П.І.* Формування поняття „українська національна ідея” на уроках історії України у 9 класі // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ: БДПУ, 2002. – № 7 – С. 89–95.
4. *Горохівський П.І.* Вивчення історії української національної і державної символіки на уроках історії України у 7–9 класах // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин: Видавництво НДУ, 2005. – № 1. – С. 5–7.
5. *Горохівський П.І.* Історія України. 7 клас: Розробки уроків. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1999. – 96 с.

6. *Горохівський П.І.* Історія України. 8 клас: Розробки уроків. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – 96 с.
7. *Горохівський П.І.* Історія України. 5 клас: Розробки уроків. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – 104 с.
8. *Горохівський П.І.* Племена скіфів у V-II ст. до н. е. // Історія України. – 1998. – № 40. – С. 5.
9. *Горохівський П.І.* Особливості вивчення українсько-російських відносин у XVII – першій половині XVIII ст. на уроках історії України у 8 класі (методичний аспект) // Україна–Росія: історія і сучасність: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Умань, 2003. – С. 86–91.

АНОТАЦІЯ

Горохівський П.І. Формування національної самосвідомості учнів 7–9 класів на уроках історії України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02. – теорія і методика навчання історії.– Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2005.

У дисертаційному дослідженні обґрунтовано необхідність удосконалення ефективності національного виховання; визначено зміст і структуру поняття „національна самосвідомість”; розглянуто філософський, психолого-педагогічний аспекти формування національної самосвідомості; з’ясовано роль уроків історії України у формуванні історичної самосвідомості учнів, які є однією з найважливіших складових національної самосвідомості учнів, неодмінною умовою її розвитку.

У роботі розроблено технології формування національної самосвідомості учнів на уроках історії України, визначено шляхи їх реалізації у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл. Відображено процес і реалізацію експериментального дослідження. Підсумки експерименту дозволяють констатувати позитивний ефект від запровадження пропонованих технологій.

Ключові слова: національна самосвідомість, уроки історії України, історична свідомість і самосвідомість, рівні сформованості національної самосвідомості.

АННОТАЦИЯ

Гороховский П.И. Формирование национального самосознания учеников 7–9 классов на уроках истории Украины – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02. – теория и методика преподавания истории. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2005.

Диссертация посвящена проблеме формирования национального самосознания учеников на уроках истории Украины. Осуществленный анализ философской, психологической и педагогической литературы указывает на то, что национальное самосознание является важнейшей составной системы идеологических и политических ценностей общества, важнейшим средством реализации украинской национальной идеи, сущность которой состоит в развитии и укреплении украинского государства. В нашем понимании это осознание личностью принадлежности к своей нации, что проявляется в изучении истории своего народа, его материальной и духовной культуры, в овладении национальными и общечеловеческими ценностями, преобразовании этих знаний в убеждения, в личные ориентиры в жизни, направлении своей деятельности во благо народа, на развитие украинского государства.

Национальное самосознание формируется в процессе учебно-воспитательной деятельности школы. Педагогическими условиями его формирования являются: подготовка и воспитание национально сознательных учителей, национальное воспитание; целенаправленная работа учителей над формированием в учеников на каждом этапе обучения целостного мировосприятия; определение национального идеала и путей его достижения; знание родного языка, истории народа; воспитание любви к Родине, чувства долга перед ней; воспитание собственного достоинства, воли, характера, трудолюбия, готовности к труду и обороне Отечества. Среди учебных предметов, призванных его воспитывать, главная роль принадлежит школьному курсу истории Украины.

На уроках истории Украины в 7–9 классах происходит формирование исторического сознания, составными которого являются: совокупность исторических знаний и представлений; овладение методологией исторического познания; историческое осмысление социальных явлений, воспитание эмоционально-ценного отношения к истории своей страны, к прошлому других народов в соответствии с общественными идеалами и мировоззрением. Целью школьного исторического образования является превращение исторического сознания в национальное самосознание каждого ученика.

Формирование национального самосознания учеников на уроках истории Украины осуществляется в процессе изучения истории украинской государственности, национально-освободительной борьбы украинского народа за независимость страны и возрождение государства, изучения истории родного края, украинской культуры, национальной и государственной символики, а также воспитания любви к Родине, родной земле, народу, самоуважения и уважения к другим народам, населяющим украинские земли.

В диссертационном исследовании определены критерии педагогической оценки уровней сформированности национального самосознания учеников.

Экспериментально-исследовательской работой доказано, что эти критерии, разработанные нами, позволяют корректировать и координировать процесс гражданского становления личности. В ходе экспериментальной работы определены и апробированы педагогические

условия, обеспечивающие более высокую эффективность процесса формирования национального самосознания учеников. Анализ результатов формирующего эксперимента свидетельствует об эффективности предлагаемых технологий.

Ключевые слова: национальное самосознание; уроки истории Украины; историческое самосознание; уровни сформированности национального самосознания.

ANNOTATION

Horokhivskij P.I. National self-consciousness formation at the lessons in Ukrainian History in 7th – 9th forms.– Manuscript.

The Dissertation for the scientific degree of the Candidate of Pedagogical sciences in speciality 13.00.02. Theory and Methods of History Teaching. – Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2005.

The dissertation research grounds the necessity of modernizing national upbringing effectiveness: it defines the essence and structure of “national self-consciousness” notion, studies philosophical, psychological and pedagogical aspects of its formation, determines the role of Ukrainian History Lessons in forming pupils historical self-consciousness, which is one of the most essential constituencies of the national self-consciousness, the inalienable condition of its development.

The research work works out the technologies of pupils’ national self-consciousness formation at the lessons in Ukrainian History, defines the ways of their realizing in the process of teaching and upbringing at secondary schools. It reflects the process and realization of experimental research. The experiment results allow to state a positive effect of the proposed technology inculcation.

Key words: national self-consciousness, lessons in Ukrainian History, historic consciousness and self-consciousness, levels of national self-consciousness.